

بررسی و تحلیل یادگارنویسی در بقعه پیربکران اصفهان

از دوره ایلخانی تا عصر قاجار (۱۳۴۳ - ۶۸۲ هـ. ق. / ۱۹۲۴ - ۱۲۸۳ م)

اکبر شاهمندی*

دکتر شهاب شهیدانی**

چکیده

یادگار نویسی و یادگار نگاره از پدیده‌های مهم فرهنگ انسانی در طول تاریخ است که قدمتی همپای زندگی بشری دارد. میل به جاودانگی و بقا اگرچه عامل ابتدایی این امر تلقی می‌گردد اما بزودی با ساخت اماکن مذهبی و بناهای با شکوه سلاطین نگارش یادگاری‌ها در این اماکن که گمان می‌رفت دیرپاتر و جاودانه‌تر از ابنیه متعارف‌اند رواج یافت. بویژه در اماکن مذهبی این امر با نوعی قداست و احترام به خاطره معنوی صاحبان بقاع و مقبره‌ها جدی گرفته شد. یادگارنویسی‌ها علی‌رغم موجز و خلاصه بودنشان بسیار پر محتوا و بیان روانشناسی دوره‌های تاریخی اند و همچنین از حیث ایدئولوژی و مذهب حاکم در دوره مورد نظر بسیار ارزشمنداند اما اطلاعات و منابع زیادی از آنها موجود نیست. بر موارد ذکر شده ارزش‌های هنری و جاذبه بصری آن را هم باید افزود که می‌توانست وسوسه‌ای برای عام و خاص در همراهی با آیات و عبارات دینی در یادگار نویسی باشد. بقعه پیر بکران از مهمترین بناهای دوره ایلخانی است که موقعیت خاص آن از لحاظ قرار گرفتن در مسیر راه‌های ارتباطی محلی و فراتر از آن اعتقاد به مقام معنوی این مکان، مومنان و زائران را همواره در خود پذیرا بوده است. پیوند یادگار نویسی‌های این بقعه تاریخی با مفاهیم مذهبی و شعائر دینی از یکسو و توجه به روانشناسی تاریخی مردمانی که در گذشته از زندگی و روزگار خود به صراحت سخن رانده اند از ویژگی‌های این یادگارنویسی‌ها است. این مقاله در واقع مدخلی بر یادگار نویسی در بقاع اصفهان است که در صدد است با پژوهشی میدانی در این موضوع، ارزش‌های مغفول یادگار نویسی‌ها را تحلیل و ارزیابی نماید.

واژه‌های کلیدی

اصفهان، بقعه پیربکران، یادگارنویسی، یادگارنگاره، خوشنویسی

* کارشناس ارشد هنر (نویسنده مسئول) shahmandi20@gmail.com

** استادیار گروه تاریخ، دانشگاه لرستان Shahidani.sh@lu.ac.ir

مقدمه

انسان از آغاز زندگی همیشه در صدد بوده تا به گونه‌ای احساسات و عواطف درونی خود را بیان کند و برای نیل به این هدف از امکانات و پیرامونش یاری جسته است. زمانی بستر هنر نمایی و جاودانگی‌اش دیواره غارها و صخره‌ها با ابزاری مثل سنگ‌ها، رنگ‌های معدنی و روغن‌های گیاهی بوده است که حاصل آن انواع نقاشی‌های دیواری و حجاری‌های صخره‌ای موجود در جهان می‌باشد. انسان همانطور که در مسیر تکامل و پیشرفت قرار گرفت، ابزار و نحوه بیان و احساس او نیز تغییر کرد. پیدایش خط، فرآیند آفرینش هنری و تاریخ سازی را سرعت بخشید و به بشریت این امکان را داد تا با مواد و ابزار بهتری خود را در تاریخ جاودانه سازد. در مسیر این تحول سنگهای تیز جای خود را به قلم و مرکب و

حجاری‌های برجسته ظریف و هنرمندانه می‌دهند. در واقع یادگار نویسی پدیده‌ای نو ظهور نیست و در برخی از بناهای مهم ایران و جهان یادگار نوشته‌هایی را مشاهده می‌کنیم که قدمت نگارش آن با تاریخ بنا برابری می‌کند. می‌توان گفت از زمانی که انسان غارنشین نقش دست‌های خود را بر دیواره غار گذاشت، سنت یادگار نویسی آغاز گردید (تصویر ۱). این عادت که در جوامع مختلف به انحای گوناگون رواج و تداوم یافت در واقع اشاره‌ای به میل جاودانگی آدمی است و از ضمیر ناخود آگاه وی سرچشمه می‌گیرد. یادگار نویسی می‌پندارد که اگر پس از سالها به آن مکان باز گردد، احساس خوبی خواهد داشت گویی که با این کار خود را در یک تجربه تاریخی کاملاً شخصی و ناب قرار می‌دهد.

تصویر ۱- آثار دست انسان، غار شووه، فرانسه

ماندگار شدن نام و خط یادگارنویس که در برابر چشمان هزاران رهگذر و بیننده قرار می‌گیرد از وی یک تشخیص و حضور تاریخی در مکان می‌سازد که از خود او پایدارتر و ماندگارتر است.

گرچه به عقیده بسیاری، یادگار نویسی بر دیواره بناهای تاریخی و مذهبی نوعی بی احترامی و موجب تخریب بنا (وندالیسم) است اما باید پذیرفت که این یادگار نویسی‌ها اغلب حاوی اطلاعات مهم تاریخی

مهم) حک شده اند و یادگار نویسی‌هایی که متعلق به بناهای مذهبی است طبقه بندی کرد. مورد اخیر نیز می‌تواند به مساجد، مقبره‌ها، چله خانه‌ها، تکایا، امازاده‌ها و حتی کوه‌ها و صخره‌های تاریخی و مقدس تقسیم شود (تصویر ۲). یادگار نویسی در بناهای غیر دینی، نشانه حضور، میل به جاودانگی (همراه با اشعار و گفته‌ای نغز) و گاه حس تفاخر انسان است و اما در بناهای دینی این امر به طلب مغفرت و بخشش، دعا و احساس نیاز، تواضع، در خواست گشایش در امور است. از این رو حجم بسیاری از آیات و احادیث، تکریم بزرگان دین و لعنت به ملحدان و دشمنان دین، اشعار عرفانی، مذمت دنیا و ناپایداری آن محتوای این آثار را شامل می‌شود. در اینجا مقام فنا بر جاودانگی غلبه دارد اما با این حال وجوه گرافیکی خاص، تنوع سبک‌ها و شیوه‌های متعدد خوشنویسی در این آثار نیز بسیار مهم و ارزشمند است.

گرچه به خاطر ضرورت حفظ و مرمت این بناهای تاریخی، بسیاری از این دل نوشته‌های تاریخی و ارزشمند از سطح دیوارها پاک شده اند اما همان مقداری هم که باقی مانده خود حدیث مفصلی را از دل مشغولی‌ها، تفکرات و نگاه زیبا شناسانه مردمان زمانه خود حکایت می‌کنند.

الف - یادگار نویسی در بقاع متبرکه و آرامگاه‌ها

در یک نگاه کلی می‌توان گفت که یادگارنویسی در بناهای غیر دینی همچون کاخ‌ها، اغلب شامل اعلام حضور و میل به جاودانگی و گاه عظمت طلبی است و حال آنکه در بناهای مذهبی (که روح در آنجا آرامش می‌یابد) این امر شامل طلب مغفرت و بخشش، دعا و احساس عجز و نیاز، تواضع، طلب رحمت و گشودگی موانع دنیوی و معنوی است (مخلصی، ۱۳۸۴: ۱۲).

در ابعاد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی هنری است که همچون اسنادی ارزشمند ناگفته‌هایی در مورد زمان تاریخی خود دارند. در میان یادگار نوشته‌ها، همواره نمونه‌هایی از دستخط‌های شخصیت‌های مذهبی، فرهنگی و سیاسی وجود دارد که از لحاظ نفاست خط نیز اغلب در درجه بالایی قرار دارند. حضور این امر بویژه در ابنیه مذهبی مساجد، تکایا و مقبره‌ها قابل رویت است.

به نظر می‌رسد که سنت یادگارنویسی از عصر صفوی شتاب بیشتری داشته و در دوره قاجار به فراوانی نوشته شده است. البته نباید نسبت به حذف و تخریب (به عمد یا غیر عمد) یادگار نویسی‌های قبل از صفویه بی‌اعتنا بود. این امر آگاهی ما را درباره دوره‌های قبل از صفویه کمرنگ کرده است. بهر حال یادگار نویسی‌هایی که از این دو دوره برجا مانده بسیار بیشتر از سایر دوره‌ها (به استثنای عصر حاضر) است. یادگار نویسی‌ها به واسطه شخصی بودن و نیز دوری از دروغ و مصلحت اندیشی ارزشمند هستند. آنها از اعماق جان آدمی برخاسته و نیازها و دردهای انسان‌ها را در دوره‌های مختلف بازگو می‌نمایند. از این رو زیبا نگاشتن این اظهارات شخصی کاملاً طبیعی و قابل احترام است.

همچنین یادگارنویسی گاه با یادگار نگاره همراه می‌شود؛ تصاویری گاه ساده و گاه هنری از دوره‌های زمانی مختلف و اغلب همسان با طرح‌های بنا. برخی از یادگار نویسی و یادگار نگاری‌ها به معماری و فضای آن ارزش و مفهوم خاصی را می‌بخشند در حدی که می‌توان گفت بدون این آثار، تزئینات بنا ناکامل است و این البته در تقابل با یادگار نویسی‌های دوران معاصر است که کاملاً جنبه تخریبی دارد.

یادگارنویسی‌ها را بسته به مکان آنها می‌توان به یادگار نویسی‌هایی که در کاخ‌ها و منازل (اغلب بزرگ و

تصویر ۲- یادگار نویسی بر صخره‌های کوه اُحد، ۱۳۸۸ شمسی

خود را مطالعه می‌کند و از عوالم قدس نیز استفاضه می‌نماید" (کربلایی تبریزی، ۱۳۸۳: ۱۳). لذا نگارش در بقاع متبرکه جدای از اعتقادات مذهبی عامه مسلمانان نبوده است و از سوی دیگر این امر فارغ از خود ستایی و بزرگ اندیشی و در واقع نوعی احترام قلبی به مرگ و زندگی است.

از آنجا که عده‌ای از پیران خانقاه دار هم پس از مرگشان، در همان خانقاه خویش به خاک سپرده می‌شدند آن بنا تا مدت‌ها مورد توجه و اقبال طالبان و سالکان بود (کیانی، ۱۳۶۹: ۹۰). این بقاع متبرکه گاه به صورت مهمانخانه‌ای رایگان در خدمت مردم بود و در آنجا از مسافران و فقرا پذیرایی می‌شد از این رو بسیاری از زائران، مسافران و انسان‌های گرفتار و نیازمندی بودند که خاطرات، درخواست‌ها و دل نوشته‌های خود را بر در و دیوار این اماکن مقدسه گذاشته‌اند به امیدی که با توسل به بزرگان و صالحان هم گره‌ای از مشکلات ایشان باز شود و هم با شفاعت آنان مورد رحمت و مغفرت قرار گیرند.

در واقع آن گونه که محققان دین پژوه گفته‌اند یکی از متداول ترین اعمال مسلمانان، زیارت قبور به ویژه مقابر افرادی است که به سبب تقوی و دانش

آرامگاه‌ها و بقاع متبرکه همواره مورد توجه و احترام ایرانیان بوده است و زائران بسیاری از راه‌های دور و نزدیک برای زیارت به آنجا می‌رفته‌اند.

اصولا پیروان ادیان تربت پیامبران و پیشوایان مذهبی و نیکان را مرکز نزول انوار رحمت خداوندی دانسته و به زیارت آن می‌رفتند و درباره پیران صوفی گفته شده بود که گور آنان برای زندگان مزار متبرک و در رفع حوائج اثری فراوان دارد و لذا از گذشته‌ها، قبور مشایخ و بزرگان محل ارادت و احترام مسلمانان بوده است (کیانی، ۱۳۶۹: ۸۸).

«حافظ حسین کربلایی» که کتاب وی در باب مزارات از اهمیت خاصی برخوردار است در صفحات آغازین کتاب به ارزش و اهمیت زیارت قبور با استناد به احادیث و روایات اشاره می‌کند، در واقع آداب زیارت قبور و احترام به آنها به ویژه بزرگان دین و اولیاء به گونه‌ای مفصل بیان شده است تا آن حد که "چون به مقبره اولیاء دین و کبراء اهل یقین رسند نعلین از پا بیرون آورند" (کربلایی تبریزی، ۱۳۸۳: ۷).

برطبق احادیث، مردگان زیارت، تحیت و سلام زائران بر ایشان را بی پاسخ نمی‌گذارند و " ارواح در برزخ و محال خود همواره در جولان می‌باشند و احوال اهل

نوشته‌ها نیز صادق است. بسیاری از یادگار نوشته‌های آرامگاه‌ها و بقاع متبرکه در مدح و ستایش امامان بویژه حضرت علی (ع) نوشته شده و از ایشان به عنوان واسطه رحمت و مغفرت یاد شده است.

ذکر نام علی (ع) و اولاد او بعد از نام الله و محمد (ص) نشانگر عشق، ارادت و اطاعت هنرمند مسلمان و شیعه به خاندان امامت به عنوان ادامه دهنده مسیر هدایت و روشنی و مدد جویی از ایشان در تمامی امور است لذا زائر خوش ذوق برای اثبات این ارادت و اخلاص خود در هیچ کجا نسبت به استفاده از نام خداوند، رسول و جانشینانش کوتاهی نکرده است. کاربرد عباراتی همچون «لااله الا الله محمد رسول الله علی ولی الله» که در بر گیرنده سه اصل توحید، نبوت و امامت است و جملاتی همچون «ناد علی مظهر العجائب، انا مدینه العلم علی بابها و ولایه علی ابن ابی طالب حصنی» همگی نشان از جایگاه رفیع و الهی پیامبر و امامان در نزد زائران و مسافران اماکن مقدسه دارد (شایسته فر، ۱۳۸۶: ۲۶-۲۲).

در این میان باید به این نکته نیز اشاره کرد که نویسنده شرح حال خود یا جامعه را به صورت مختصر و مفید ابراز کرده است. او نمی‌خواسته یا نمی‌توانسته مانند یک نویسنده ذهنیت خود را بسط دهد و لذا آنچه را می‌خواسته در قالبی کوتاه و مختصر نگاشته است. در واقع می‌توان گفت که یادگار نویس، این جمله پر مفهوم را همیشه در ذهن خود داشته است که: «کم گوی و گزیده گوی چون ذر» و به همین دلیل سعی کرده از گونه‌ای نوشتاری استفاده کند که ضمن وضوح بیان، کوتاه بوده و به راحتی حال او را وصف کند. (سبیره، ۱۳۷۸: ۱۸۶)

این نوع بیان و این شکل از تاریخ نگاری و هنرپردازی را در بسیاری از آثار معماری کهن ایران و اصفهان می‌توان مشاهده کرد و در همین راستا هرچه یک بنای معماری در نزد عوام از ارزش دینی و تقدس بالاتری

مشهورند. زیارت کنندگان این مقابر معتقدند که دعا کردن در چنین مکان‌هایی به برکت یا قدرت روحانی فرد معنوی مدفون در آنجا مفید و به احتمال زیاد مقرون به اجابت خواهد بود. این امر در ارتباط با تمام مراکز و تکایا و حتی مقبره‌هایی که در باب اصالت مقام آنجا شک و تردیدی وجود دارد همچنان ادامه دارد (پ برکی، ۱۳۸۹: ۱۸۳) چه رسد به اماکنی که از دیر باز و با توجه به اعتماد و یقین درباره ارزش‌های معنوی آن در نزد عام و خاص مورد احترام و تکریم قرار داشته است. لذا تکریم اولیا و مشایخ و اعتقاد به برکت آنها باعث شده است که مقابر آنها محل زیارت و تجمعات بزرگ مومنان باشد.

باور بر این است که برکت این بزرگان نه تنها در حیاتشان بلکه پس از مرگشان نیز از مقابرشان برکت منبعث می‌گردد (پاتی، ۱۳۸۹: ۱۰۹ و ۱۱۰). در این حالت دیوار این ابنیه نیز محمل مقدسی برای نگارش خواسته‌های زوآر و مومنان است. شخصی‌ترین خواسته‌های آنها که اغلب در جای دیگری قابل بیان نیست. البته یادگار نوشته‌های بقاع، فقط محدود به این موضوعات نمی‌شود چنانچه برخی از زائران علاوه بر شرح احوالات شخصی خویش از اوضاع روزگار، از همراهان خود در بقاع و علت حضور در آن مکان هم سخن‌ها رانده‌اند که خود جنبه‌های مهم تاریخی را در بر دارد.

بی‌شک به اعتبار مقام والایی که قرآن برای قلم و کلام مکتوب قائل است کاربرد انواع کلمات و عبارات مقدس بر سطح درونی و بیرونی بناها از دیرباز در کشورهای اسلامی متداول بوده است. در کنار آیات که بیشترین عناصر بصری را در بر دارند، مخصوصاً از دوره صفویه به بعد و رسمی شدن مذهب تشیع، احادیثی از پیامبر و دیگر امامان، نام ائمه اطهار بویژه مولا علی (ع) و اشعاری در مدح و توجه و ابراز محبت به ایشان سطح وسیعی از اماکن مذهبی ایران را پوشانده که این امر در مورد یادگار

برخوردار بوده، دل نوشته‌های بیشتر و متنوع تری نیز بر دیوارهای آن نقش بسته است.

از جمله این فضاها می‌توان به مساجدی همچون مسجد امام، مسجد جامع، مدرسه چهارباغ و بسیاری از آرامگاه‌ها و امامزاده‌های اصفهان همچون امامزاده اسماعیل، درب امام و آرامگاه تخت فولاد اشاره کرد.

در این بناها انواع و اقسام یادگار نوشته‌ها با خطوط زیبا و محتوایی که نشأت گرفته از دل و روح زائرین بوده بر دیوارها حک شده‌اند (تصاویر ۳ الی ۸).

توجه به یادگارنویس‌های اصفهان از گذشته‌های دور اهمیت داشته است چنانچه در دوره قاجار و به فرمان

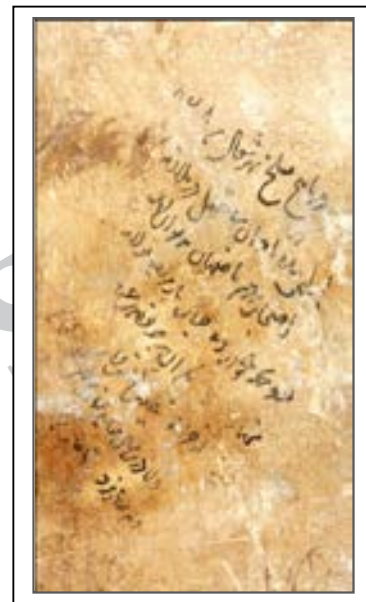
تصویر ۵

یادگار نوشته امامزاده درب امام-۱۲۰۴هـ

تصویر ۴

یادگار نگاره-مسجد شیخ لطف‌الله

تصویر ۳

یادگار نوشته مسجد جامع-۸۶۸هـ

تصویر ۸

یادگارنوشته تخت فولاد ۱۱۰۲هـ

تصویر ۷

یادگار نگاره بقعه هارون ولایت

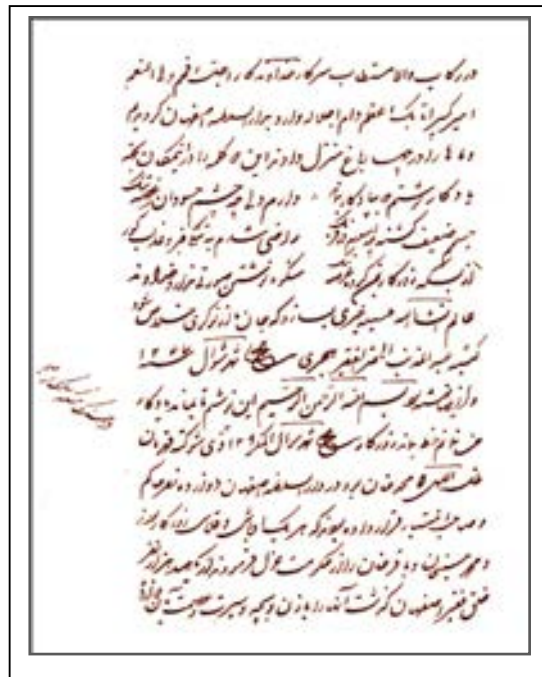

تصویر ۶

یادگارنوشته مسجد امام ۱۳۳۷هـ

موعظه‌ها، حکایت‌های تاریخی و شرح اوضاع طبقات اجتماعی از شاه تا عوام است که در این کتاب ذکر شده است (محمد باقر، ۱۳۹۱.ه.ق) (تصویر ۹).

مسعود میرزا ظل السلطان، یادگارنویسی‌های مدرسه چهارباغ توسط «محمد باقر» خوانده شد و در کتابی جمع آوری شد. اهمیت آن بخاطر نصایح اخلاقی،

تصویر ۹- از صفحات کتاب یادگاریهای مدرسه چهار باغ

ایشان، یادگار نوشته‌های متعدد عبری نیز بر در و دیوار این بقعه دیده می‌شود.

ب- عریضه نویسی مدخلی بر یادگار نویسی‌های اسلامی و شیعی:

اغلب لغت شناسان عریضه را به عرض حال و درخواست نامه معنی می‌کنند (مسعود، ۱۳۷۲: ۲/۱۱۸۳) و برای عرض، معانی مختلفی بیان می‌کنند که یکی از آنها بیان مطلبی از طرف فرد کوچک به بزرگتر است. بر این اساس معنی «به عرض رساندن» عبارت از گفتن و بیان کردن مطلبی از طرف کوچکتر بزرگتر است (معین، ۱۳۸۲: ۲/۲۲۸۸).

در اصطلاح، عریضه نویسی یکی از شیوه‌های خاص توسل است که در طول تاریخ در فرهنگ اسلامی همواره مورد توجه بوده است. گاه افراد جامعه با مشکلات و رفتاری‌هایی مواجه می‌شوند که بر حسب ظاهر امکان بر

با توجه به مطالب مذکور شده می‌توان یادگار نوشته‌های برخی از آرامگاه‌ها را در زمره آثار هنری با محتوای دینی قرار داد. اما نکته دیگری که باید در مورد آن تأمل کرد اهمیت برخی از ماه‌های قمری است که تاثیر خاصی بر حجم یادگار نوشته‌ها دارد. برای نمونه ایام محرم به ویژه از حیث عزاداری امام حسین (ع) که از عناصر و اعتقادات شیعی نشات می‌گیرد و ماه ذی الحجّه که در نهایت فضیلت و برکت است و لذا عبادت در این ماه از ارزش وافری برخوردار است. بر اساس همین دستورات دینی رجوع به اماکن مقدس و متبرک در این ماه‌های قمری بیشتر بوده و در یادگارنویسی‌ها نیز به چشم می‌آید. البته ذکر این نکته ضروری است که در آرامگاهی مانند «پیر بکران» به خاطر نزدیکی آرامگاه یهودیان و حضور

طرف ساختن آنها از طریق اسباب عادی میسر نیست، در چنین مواردی بجای ناامیدی، از سوی پیامبر(ص) و ائمه اطهار(ع) توصیه شده که از اموری نظیر دعا و توسل کمک گرفته شود. آنگاه برای خود توسل، شیوه‌های مختلفی بیان شده است که از جمله آنها نوشتن عریضه است. عریضه گاهی خطاب به خداوند تبارک و تعالی نوشته می‌شود و در آن فرد نیازمند ضمن اشاره به مشکل و حاجت مورد نظر خود، به مقام و منزلت یکی از معصومین(ع) یا همه آنها در پیشگاه خداوند متوسل می‌شود و گاه عریضه مستقیماً به معصوم(ع) نوشته می‌شود تا او بواسطه قرب و منزلتی که در نزد خداوند متعال دارد و نیز با قدرت و ولایت خویش، بانی حل مشکل و حاجت گردد. در این راستا روایات متعددی از امامان و معصومین روایت شده است که از آن جمله روایت «ابوالوفای شیرازی» در کتاب «نجم الثاقب» از پیامبر(ص) است که فرمودند: «چون درمانده و گرفتار شدی پس به حجت استغاثه کن که او تو را در می‌یابد و حجت برای کسی که از او استغاثه کند پناه و فریاد رس است».

همچنین در «تحفه الزائر» نقل شده است که امام صادق(ع) فرمودند: «هرگاه کسی حاجت و درخواستی داشت و یا از موضوعی در هراس بود گفته زیر را بر روی کاغذ بنویسد و بعد آنرا در آب جاری یا در چاهی بیندازد انشاء الله خداوند متعال حاجت و درخواست او را بر آورده کند. به نام خداوند بخشنده مهربان. پروردگارا من با شفیع قرار دادن محبوبترین اسماء و بزرگترین آنها در پیشگاه تو رو بسوی تو می‌آورم و بوسیله کسانی که رعایت حق و احترامشان را بر خودت لازم دانسته‌ای به درگاہت تقرّب جست، به حق محمد(ص) و علی(ع) و فاطمه(ع) و حسن و حسین و علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد و موسی بن جعفر و علی بن موسی و

محمد بن علی و علی بن محمد و حسن بن علی و بحق حجت منتظر حاجت مرا که عبارت از است برآورده ساز» (سید نژاد، ۱۳۷۵: ۲۵-۱۵).

ج- بقعه پیر بکران و اهمیت تاریخی آن

در فاصله ۳۰ کیلومتری جنوب غربی اصفهان در دهکده‌ای از دهات ناحیه لنجان بنای اسلامی «بقعه پیربکران» از قرن هشتم هجری (۷۰۳ تا ۷۱۲ هـ ق/۱۳۰۳ تا ۱۳۱۲ م) مربوط دوره سلطان الجایتو (تصویر ۱۰) وجود دارد. پیربکران که نام او محمد بوده است از رجال مشهور و از مدرسین و زهاد و عرفای این ناحیه در نیمه دوم قرن هفتم هجری بوده است که در ابتدای قرن هشتم هجری وفات کرده و در بنای محل فعلی بقعه که احتمالاً محل تدریس او هم بوده، به خاک سپرده شده است و آرامگاه او از لحاظ تجلیل مقام علمی و مذهبی او با انواع گچ بری‌های ظریف و کاشیکاری‌های زیبای معمول در آن دوره تزیین شده است. بنای مذکور شامل سه قسمت است: اول رواق بقعه که از کوچه مجاور آن به صحن بقعه منتهی می‌شود دوم صحن بقعه که دارای سقف بلندی است که در اطراف آن ایوانچه‌هایی واقع شده و دیوارهای هر چهار جانب آن و نیز پوشش طاق ایوان با خطوط کوفی و بنایی و شاخ و برگ و گل بوته‌های گچ بری شده تزیین گردیده است و سوم آرامگاه پیربکران که در ضلع شمالی بقعه و متصل به اتاق محفوظی که ظاهراً محل تدریس محمد بن بکران بوده قرار دارد و جوانب آن با گچبری تزیین شده است. (هنر ۱۳۴۴: ۲۶۰)

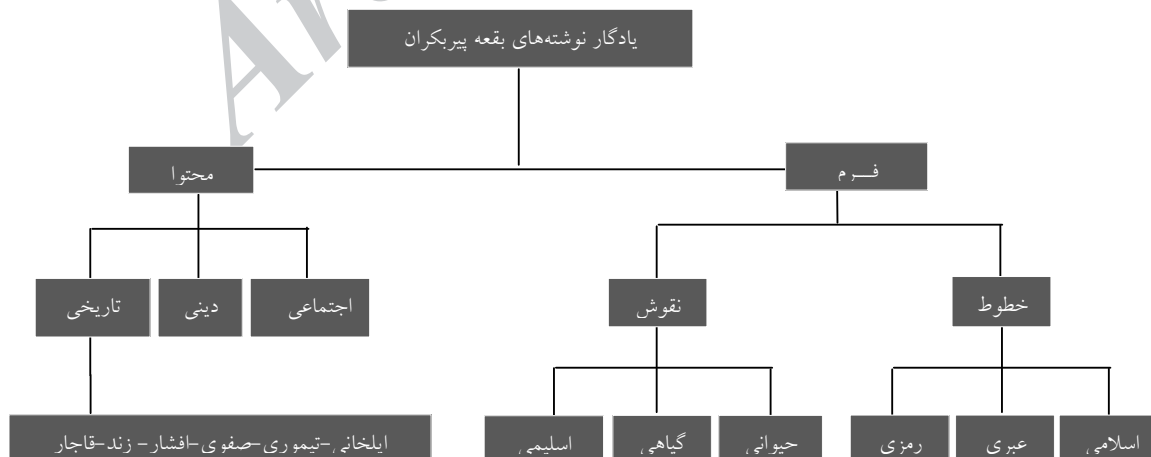
به اعتقاد دونالد ویلبر این ساختمان نقشه ایوان تالار دوره ساسانی را مد نظر قرار داده و به طاق کسری بسیار نزدیک است، تا حدی که می‌توان این بنا را نمونه کوچکی از طاق کسری به حساب آورد (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۳۴).

تصویر ۱۰- بقعه پیربکران از نمای جنوبی-۱۳۸۷شمسی

محتوا و فرم زیبا شناسانه دارای ارزش و اهمیت بالایی باشند. در یک دسته‌بندی کلی یادگارنویسی‌های این مقبره را می‌توان به نمونه‌های «تاریخ دار»، «بدون تاریخ» و «نوع خاص» تقسیم‌بندی کرد. در این میان یادگار نوشته‌های تاریخ دار به دوره‌های ایلخانی (زمان ساخت بنا)، تیموری، صفوی، افشار، زند و قاجار تعلق دارد و در کشاکش ایام به دور از هر گزند، موجودیت خود را حفظ کرده است (تصویر ۱۱).

د- بررسی یادگار نوشته‌های مقبره پیر بکران
گرچه یادگار نوشته‌های این آرامگاه بسیار زیاد و متنوع اند اما برخی از یادگار نوشته‌های موجود در بقعه پیر بکران بر روی هم نوشته شده یا در اثر مرمت بنا پاک شده و برخی در اثر گذر زمان و تحت تاثیر شرایط جوی کمرنگ شده اند اما آن تعدادی که به جا مانده، اکثراً در اطراف مقبره اصلی آرامگاه و چله خانه تمرکز یافته اند. در این تحقیق به آن گونه از یادگار نوشته‌ها اشاره خواهد شد که از لحاظ تاریخی، خوانش و

نمودار ۱- بررسی اجمالی یادگارنویسی‌های بقعه پیر بکران

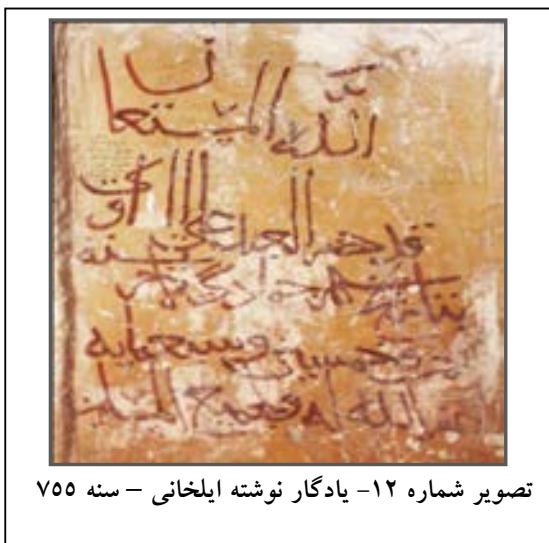
یادگار نوشته از دوره ایلخانی

تنوع خطوط در این آرامگاه می‌توانست رهگذران را در نگارش آیات و اشعار عرفانی ترغیب کند. در واقع روح حاکم بر فضای داخلی این بنای ارزشمند عامل روانی موثری در نگارش یادگار نویسی‌ها بود. خطوط کوفی بنایی و ثلث، به نحو استادانه‌ای نگاشته شده و در تزئینات داخلی به گونه‌ای هوشمندانه بکار رفته است که از آن جمله خط بنایی از آجر، صلوات بر چهارده معصوم و ذکر اسماء الله با گچبری و آجر کاری می‌باشد. بخصوص گچبری عالی و هنرمندانه محمد نقاش از خطوط ثلث بر زیبایی و ابهت فضای داخلی افزوده است. در چنین فضای بصری ناب از خطوط و نقوش همراه با قداست معنوی بنا، یادگار نویسی‌ها به گونه‌ای طبیعی و از سر

اخلاص خلق می‌شد (هنرفر ۱۳۴۴: ۲۶۵). در حالی که یادگار نویسی‌های زیادی در این بقعه وجود دارد اما در کتاب «گنجینه آثار تاریخی اصفهان» تنها از یک نمونه یادگار نویسی بر قسمت دیوار شرقی ایوان فوقانی آرامگاه بقعه پیر بکران یاد شده است که ظاهراً قدیمی‌ترین یادگار نویسی این بنا است و متعلق به چهل و سه سال پس از احداث بنا و توسط فردی از اهالی طاد از قراء لنجان در سال ۷۵۵ هـ. ق/ ۱۳۵۴ م است. مؤلف محترم آن را بدین گونه یادداشت کرده است:

«الله المستعان

قد حضر العبد الطادانی بتاريخ شهر جمادی الاخر سنه خمس و خمسين و سبعمائه غفر الله له و جمیع المسلمین». (تصویر ۱۲)

تصویر شماره ۱۲- یادگار نوشته ایلخانی - سنه ۷۵۵

تصویر ۱۱- یادگار نویسی در بقعه پیر بکران

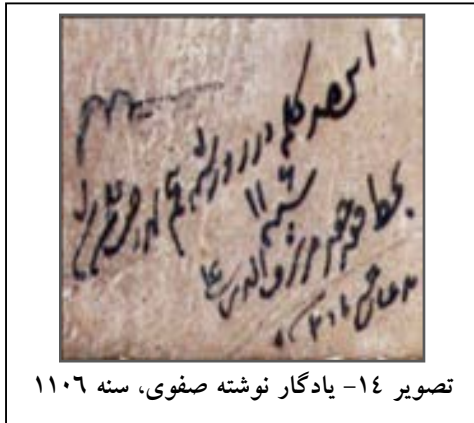
یادگار نوشته از دوره تیموری

«در سادس عشرین ماه جمادی الاول سنه عشرین و ثمانمائه (سنه ۸۲۰ هـ. ق/ ۱۴۱۷ م) بود که این ضعیف بدین مقام مبارک رسیدیم. حرره الضعیف سعد الله جلال اصفهانی». (تصویر ۱۳)

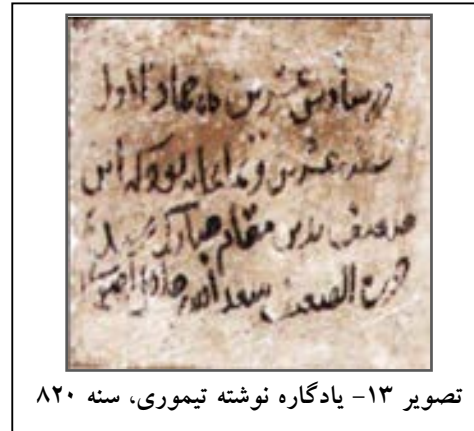
یادگار نوشته‌هایی از دوره صفویه

۱- «هو الحی_ در تاریخ عزه شهر جمادی الثانی

۱۰۲۴ هـ. ق (۱۶۱۵ م) با حصبه حکومت شاه^۲ به این مقام با فیض رسیدیم. این دو کلمه مرقوم شد امید که هر کس مطالعه نماید».....
 ۲- «این چند کلمه در روز شنبه پنجم شهر رجب سنه ۱۱۰۶ هـ. ق (۱۶۹۴ م) قلمی شد. بخط فقیر حقیر میر شرف الدین علی. بدعای خیر یاد نمائید». (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴- یادگار نوشته صفوی، سنه ۱۱۰۶

تصویر ۱۳- یادگاره نوشته تیموری، سنه ۸۲۰

۶- «هو . چون رسیدم بصدق دل از راه
بوسه دادم به این درگاه. الفقیر الحقیر.....
سنه ۱۰۹۸ هـ. ق. (۱۶۸۶م)»
۷- «خداوندا بحق شاه مردان
دلَم از رنگ غفلت پاک گردان
الفقیر الحقیر میرزا الحسینی. سنه ۱۰۸۶ هـ
ق (۱۶۷۵م)».

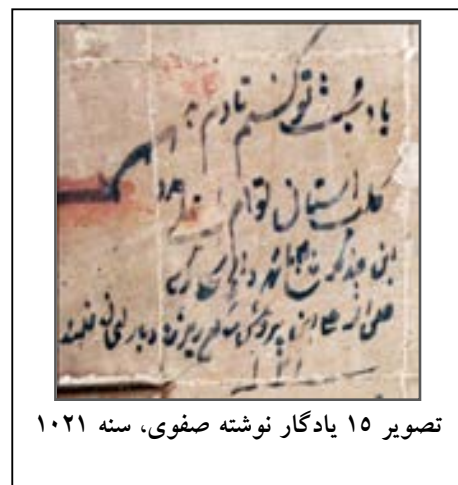
یادگار نوشته‌هایی از دوره افشاریه

۱- «یادگاری آقا حسین ولد آقا هاشم کاشی. سنه
۱۱۴۶ هـ. ق. (۱۷۳۳م)». (تصویر ۱۶)
۲- «العید الاقل زین العابدین. سنه ۱۱۵۵ هـ. ق.
(۱۷۴۲م)»

۳- «یاد محبت تو کنم تا دم ابد
کلب آستان توام یا علی مدد
این چند کلمه بتاریخ شهر ذی الحجه
..... خلق الله علی ابن پرورش ساکن ریز
رودبار لنجان قلمی شد. سنه ۱۰۲۱ هـ. ق.
(۱۶۱۲م)». (تصویر ۱۵)
۴- «بحق تربت پاک پیر بکران که این فقیر دل
خسته را بکام دل برسان. الفقیر الحقیر..... احمد.
سنه ۱۰۵۶ هـ. ق. (۱۶۴۶م)».
۵- «افکنده به غربت فلک بی باکم
آواره بگرد گردش افلاکم
یارب به کدام چشمه نوشم آبی
یارب بکدام گوشه باشد خاکم
الفقیر الحقیر میر محمد مومن سنه ۱۰۹۹ هـ. ق.
(۱۶۸۷م)».

تصویر ۱۶- یادگار نوشته افشاری، سنه ۱۱۴۶

تصویر ۱۵ یادگار نوشته صفوی، سنه ۱۰۲۱

یادگار نوشته‌هایی از دوره زندیه

۱- «بخط کمترین محمد حسین ابن محمد ظهیر مبارکه لنجان در ایام آباد خان. غره شهر ربیع الاول سنه ۱۱۶۷ هـ. ق. (۱۷۵۳م)». (تصویر ۱۷)

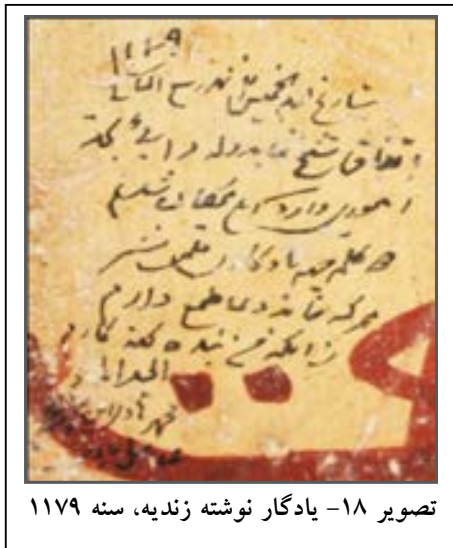
۲- «آسمان گویا که بر ترکش همین یک تیر داشت بیشه ایجاد رب العالمین یک شیر داشت از برای دشمنان مصطفی شمشیر داشت

تصویر ۱۷ - یادگاره نوشته زندیه، سنه ۱۱۶۷

مادر گیتی نزاده در جهان مثل علی. سنه ۱۱۹۱ هـ ق (۱۷۷۷م)».

۳- «بتاریخ یوم الخمیس شهر ربیع الثانی سنه ۱۱۷۹ (۱۷۶۵م) باتفاق شیخ حشمت الدوله دائی بجهت اموری وارد این مکان شدیم. دو کلمه جهت یادگاری قلمی شد هر که خاند دعا طمع دارم زانکه من بنده گنهکارم. العبد الحقیر محمد هادی اب.....». (تصویر ۱۸)

تصویر ۱۸ - یادگار نوشته زندیه، سنه ۱۱۷۹

یادگار نوشته‌هایی از دوره قاجار

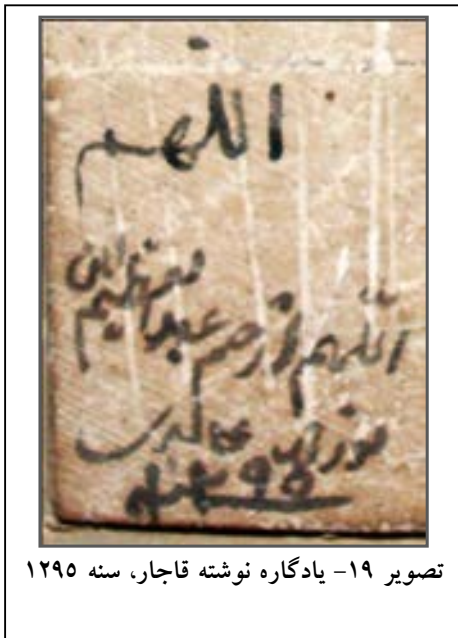
۱- «اللهم ارحم عبدالعظیم ابن نور حمد علی اکبری سنه ۱۲۹۵ هـ. ق. (۱۸۷۸م)». (تصویر ۱۹)

۲- «بسم الله الرحمن الرحیم و به نستعین هو الله تعالی شأنه چون رسیدم بصدق دل از راه بوسه دادم بخاک این درگاه یادگار ابن آقا علی بابونی هر که خواند این طمع دارم زانکه من بنده گنه کارم شهر ربیع الاول سنه ۱۲۷۵ (۱۸۵۸م)». (تصویر ۲۰)

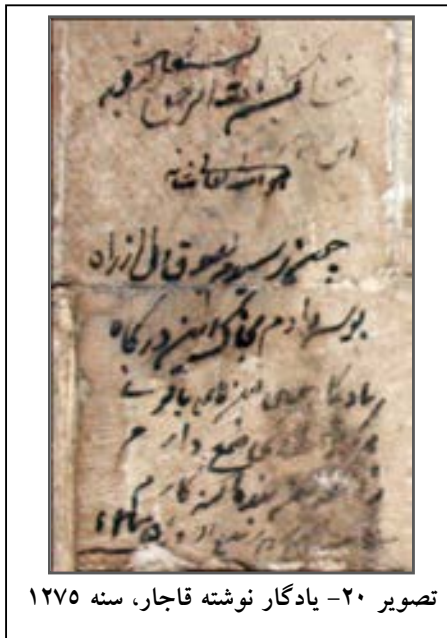
۳- «روز چهارشنبه غره شهر ربیع الثانی سنه ۱۲۶۱ هـ. ق. (۱۸۴۵م) اقل الطلبة عبدالله ابن ملا

الضرابی باتفاق شیخ المشایخ آقا حسین عبدالکریم و جناب مستطاب آخوند ملا سین لنجانی وارد این مکان شدیم و فاتحه خواندیم. التماس از ناظرین دارم». (تصویر ۲۱)

۴- «در روز جزا که جمله خلقان زده صف گیرند همه نامه اعمال بکف هر کس بکسی چشم شفاعت دارد دست من و دامان تو یا شاه نجف حرره اقل السادات میرزا مهدی بروجنی سنه ۱۳۱۳ هـ. ق. (۱۸۹۵م)».

تصویر ۱۹- یادگاره نوشته قاجار، سنه ۱۲۹۵

تصویر ۲۰- یادگار نوشته قاجار، سنه ۱۲۷۵

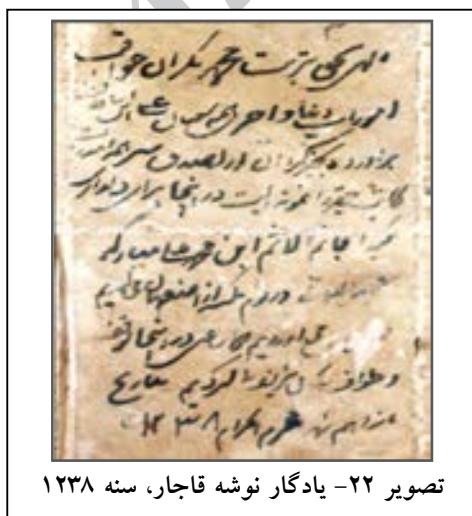
می آمدیم و.... جمع آوردیم. دو ساعتی در اینجا توقف و طواف این مکان شریف کردیم. بتاريخ یازدهم شهر محرم الحرام ۱۲۳۸ هـ. ق (۱۸۲۲ م)» (تصویر ۲۲).

۸- «بحسب اتفاق برای حمل آذوقه به اکبر آباد که یکی از دهات حضرت اشرف امجد ارفع احد سرا اسعد والی السلطان روحنا فداه است رفته بودم در مراجعت به این بقعه متبرکه آمدم. این چند کلمه محض یادگار نوشته شد. اقل..... علیمحمد بن مرحوم علیمحمد انصاری. ۴ شهر رجب سنه ۱۳۱۳ هـ. ق (۱۸۹۵ م)» (تصویر ۲۳)

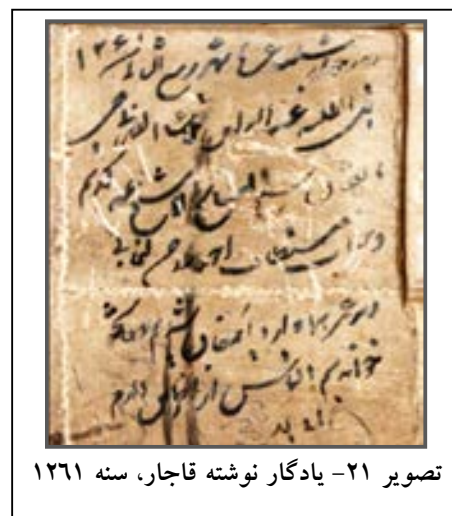
۵- «اللهم اغفر لحسن بن مومن الکرمانی سنه ۱۲۵۴ هـ. ق (۱۸۳۸ م)». بخط نسخ

۶- «یادگار محمد باقر ولد مرحوم مشهدی. هرکه خاند دعا طمع دارم. تاریخ ۹ شهر ربیع الآخر سنه ۱۲۵۶ هـ. ق (۱۸۴۰ م)»

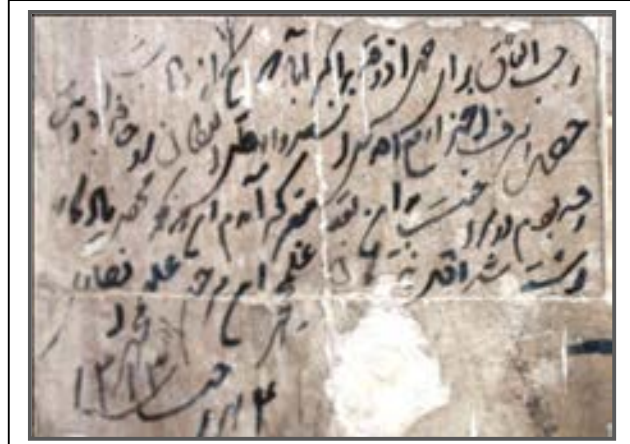
۷- «الهی بحق تربت محمد بکران عواقب امور دنیا و آخرت همه شیعیان علی ابن ابی طالب بر آورده بخیر بگردان. از تصدق سر همه اموات کاتب حقیر نمونه ایست در اینجا برای دلداری. کتبه ... الاثم ابن محمد علی مبارکه عبدالباقی. در یوم یکشنبه از اصفهان

تصویر ۲۲- یادگار نوشته قاجار، سنه ۱۲۳۸

تصویر ۲۱- یادگار نوشته قاجار، سنه ۱۲۶۱

تصویر ۲۳- یادگار نوشته قاجار، سنه ۱۳۱۳

۹- «چون رسیدم بدین خجسته مقام
گفتم ای ذوالجلال و الاکرام
رحمت ایزدی بر آنکس باد
کین عمارت نهاد و کرد تمام
این چند کلمه را روز جمعه ۲۴ شهر رمضان المبارک
سنه ۱۲۰۲ هـ. ق (۱۷۸۷ م) بود که باتفاق کرم علی
حلویایی و افضل الدین مجد اخوه و مرتضا قلی
ولد مشهدی لقاء نوشته شد».

۱۰- «هو اله ___ دریغا که بی ما بسی روزگار
بروید گل و بشکفد نوبهار
بسی تیر و دی ماه و اردیبهشت
بیاید که ما خاک باشیم و خشت
حرره العبد الاثیم کرمعلی ابن حمد کریم ___ شهر
رجب سنه ۱۲۹۶ هـ. ق (۱۸۷۸ م)».

۱۱- «یارب بحق ناد علیاً سینجلی
یارب بحق شاه نجف مرتضا علی
افتادگان وادی غم را بگیر دست
یا مصطفی محمد یا مرتضا علی

بخط حقیر فقیر عبدالغفار ابن دارالسلطنه
اصفهان ۱۸..... شهر ذی الحجه سنه ۱۲۱۰ هـ. ق
(۱۷۹۵ م)».

۱۲- «پیدا چو گهر ز قطره آب شدید
وانگاه نهان چو دُرّ نایاب شدید
بودیم بخواب در شبستان عدم
بیدار شدید و باز درخواب شدید
الکاتب الحقیر الفقیر محمد اسمعیل در بیست و چهارم
شهر ذی الحجه الحرام قلمی گردید. سنه ۱۲۱۳ هـ
ق (۱۷۹۸ م)».

۱۳- «به حق تربت محمد پیر بکران که
این مطلب
این شود. به حق علی ابن ابی طالب.
یادگار سید محمد داجانی ولد خدایش بیامرزد.
سید محمد سنه ۱۲۰۲ هـ. ق (۱۷۸۷ م)».

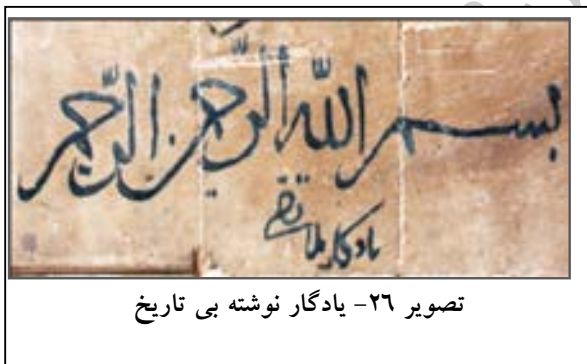
(تصویر ۲۴)

تصویر ۲۴- یادگار نوشته قاجار، سنه ۱۲۰۲

یادگار نوشته‌هایی بی تاریخ

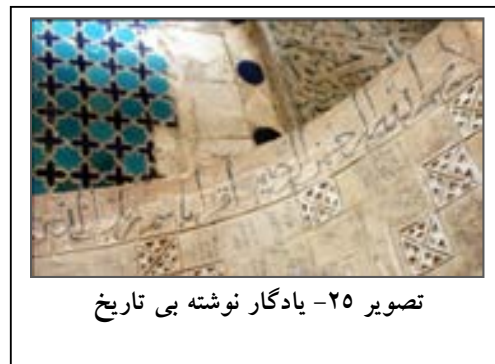
۱- «بسم الله الرحمن الرحيم. اقرا باسم ربك الذي خلق. خلق الانسان من علق». (خط ثلث). (تصویر ۲۵)

تصویر ۲۶- یادگار نوشته بی تاریخ

یادگار علی قلی ولد مرحوم کاظم بیک عرب [؟] باشی خزانه عامره خداوند به قرب این شاه ولایت تا نیامری از دنیا مبر. یا الله»
۴- «یا علی — یادگار سید مهدی ولد آقا سید تقی نجار ولد مرحوم آقا سید ابوالحسن نجار روز چهارشنبه ۲۳ محرم الحرام با چندی دوستان حقیقی

۱۴- «یادگار ملا عبدالرحیم..... این نوشتم تا بماند یادگار من نمانم خط بماند یادگار. فی جمعه شهر محرم سنه ۱۳۱۶ هـ. ق (۱۸۹۴م)».

تصویر ۲۵- یادگار نوشته بی تاریخ

۲- «هو- ای دل به علی و آل او بیعت کن تا در صف حشر
الفقیر محمد رضایی التماس دعا دارم .به خط شکسته نستعلیق
۳- «این نوشتم تا بماند یادگار من نمانم خط بماند روزگار.

وارد این مکان شدیم. توقع دعاء از خواننده دارم انشاءالله. باقی.

این نوشتیم تا بماند یادگار

خط بماند ما نمایم روزگار

۵- خداوندا بحق شاه مردان

دلم از رنگ غفلت پاک گردان

این چند کلمه بتاريخ ۱۲ شهر صفر روز نوروز نوشته

شد. تراب اقدم درویشان علی.....»

۶- اللهم اغفر محسن ابن موسی و اولاد

«یارب بحق ناد علی سینجلی

یارب بحق شاه نجف مرتضی علی.

عبده محمد شفیع مازندرانی»

۷- در محبت پای بخشش در میان آید

که بعد از آشتی آن لذت اول نمی دارد

العبد الاقل عبد العظیم.....»

۸- بسم الله الرحمن الرحيم-یادگار ملا

تقی». (تصویر ۲۶)

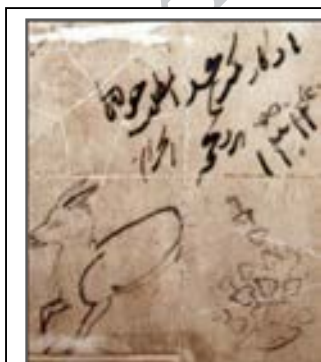
یادگار نوشته‌های خاص

یادگاری‌ها با خطوط غیر اسلامی و یا همراه با نقوش، در دسته بندی یادگار نوشته‌های خاص قرار داده شده، بررسی می‌گردند.

۱- یادگاری به خط عبری: با توجه به هم جواری مقبره

پیر بکران با آرامگاه «استراختون» (یهودیان) جای تعجب نیست که به خاطر جایگاه معنوی این پیر، زائران غیر مسلمان نیز برای زیارت به این مقبره وارد شده، حتی منویات قلبی خود را نیز با محمد بکران در میان گذاشته باشند (تصویر ۲۷). حضور متعدد یادگار نوشته‌ها به زبان عبری نشان از توجه یهودیان به این بقعه متبرکه دارد. بنا بر گفته‌ها در سال‌های دور، یهودیان در منطقه لنجان سکونت داشته اند و حتی اعتقاد بر این است که مقبره پیر بکران در ابتدا کنیسه ایشان بوده است. بر روی تخته سنگی که در کف بقعه وجود دارد جای سم اسبی دیده می‌شود که برخی بر این باورند که جای پای اسب حضرت الیاس (از پیامبران بنی اسرائیل) است (هنرفر، ۱۳۴۶: ۲۶۳).

۲- برخی یادگار نوشته‌ها تصاویری را نیز به عنوان تزئین و یا طلسم و دعا در کنار خود به همراه دارند و یادگار نویس تلاش نموده با اضافه نمودن تصاویر اسلیمی، گیاهی و جانوری، فضای پر معنا و زیباتری به یادگاری خود ببخشد که از آن جمله می‌توان به «یادگار کمترین عید المطلب شهر ذی حجه الحرام سنه ۱۳۱۲» اشاره نمود. حتی در موردی یادگاری فقط محدود به طراحی از گل شاه عباسی و ختایی‌های متصل به آن شده است. (تصاویر ۲۸ و ۲۹)

تصویر ۲۹

یادگار نگاره با نقش جانوری

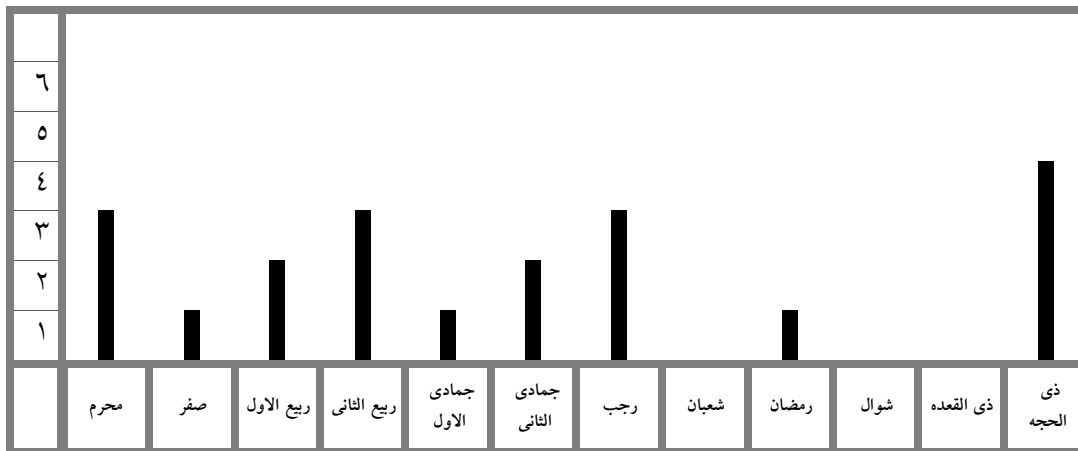
تصویر ۲۸

یادگار نگاره با گل عباسی و ختایی

تصویر ۲۷

یادگار نوشته به خط عبری، بی تاریخ

نمودار ۲ - میزان حضور زائرین در بقعه پیربکران بر حسب ماه‌های قمری

جدول ۱- داده‌های آماری مربوط به تعداد، نوع و محتوای خطوط یادگار نوشته‌ها در دوره‌های

مختلف در بقعه پیر بکران^۴

دوره تاریخی	تعداد	فرم (نوع خطوط و نقوش)	محتوا
ایلخانی	۱	ثلث	توجه و تذکر مقام و صفات باری تعالی
تیموری	۱	خط تحریری	اشاره به ضعف و حقارت انسان در برابر خداوند، امامان و صالحین - نشانه حضور زائر در این مکان
صفویه	۷	شکسته نستعلیق - نستعلیق - تحریری	امید به دعای خیر زائرین، اشاره به محبت اهل بیت و احساس حقارت در برابر مقام والای ایشان و طلب یاری، درخواست مادی یا معنوی، اشاره به غربت و غفلت آدمی در دنیا، نشانه حضور زائر در این مکان
افشاریه	۲	نسخ - تحریری	اشاره به حضور زائر در این مکان، کوچک شمردن خویش در برابر مقام کبریایی و انسانهای برگزیده مدفون در آنجا
زندیه	۳	نسخ - تحریری	توجه به تشیع و جایگاه مولا علی (ع)، نشانه حضور زائر در این مکان، اشاره به گنهکار بودن آدمی و طلب دعا از زائرین
قاجاریه	۱۴	شکسته نستعلیق - نستعلیق - تحریری	التماس دعای خیر از زائرین، درخواست شفاعت از اهل بیت و احساس حقارت در برابر مقام ایشان، اشاره به غربت و غفلت آدمی، نشانه حضور زائر یا زائرین در این مکان، عاقبت بخیری برای امور دنیوی و اخروی، دعای خیر برای بنای متبرکه، اشاره به گذران عمر و ناپایداری دنیا
بدون تاریخ	۹	شکسته نستعلیق - نستعلیق - نسخ - تحریری	آیات قرآن - توجه به تشیع، اشاره به گذران عمر، ناپایداری دنیا و ماندگاری یادگار نوشته، واسطه و شفیع قرار دادن اهل بیت، درخواست دعای خیر از زائرین، حقیر شمردن خویش در برابر مقام کبریایی و انسان های برگزیده مدفون در آنجا
خاص	۳	خط عبری - نقوش اسلیمی - گیاهی و جانوری، خط طلسم و دعا	نوعی تزئین برای یادگار نوشته‌ها و شاید اشارتی به باغ های بهشتی و اینکه این مکان می تواند قطعه ای از بهشت باشد.

نتیجه

اهمیت زمانی یادگار نویسی‌های این بقعه، نشان از تقدس ایامی است که در آن حاجت طلبیدن و ذکر از ارزش والایی برخوردار بوده که در این میان ماه‌های ذی الحجه، رجب، ربیع الثانی و محرم در صدر قرار دارند. این امر البته می‌تواند بیانگر فصل‌هایی از سال نیز باشد که در آن حضور مسافران و زائران بیشتر بوده است. جان کلام آنکه یادگار نویسی‌های این بقعه همچون تزئینات و معماری دارای ارزش و اهمیت فراوانی است و حفظ و نگهداری امری لازم می‌نماید.

پی‌نوشت‌ها

- ۱-وندالیسم مشتق از واژه وندال، نام قومی از اقوام ژرمن و اسلاو است که در قرن پنجم میلادی زندگی می‌گردند. اینان مردمی جنگجو و مهاجم بودند که در پی حمله به سرزمین‌های مختلف به تخریب و ویرانی آنجا می‌پرداختند. لذا در بحث‌های آسیب شناسی به رفتارهای تخریب گرایانه وندالیسم گفته می‌شود (محسنی تبریزی، ۱۳۸۳: ۲۱).
- ۲-نقطه چین ها نشان دهنده آن قسمت از یادگار نوشته‌هاست که قابل خوانش نبوده است.
- ۳- زرین شهر فعلی
- ۴- تمامی تحلیل‌ها بررسی‌ها و جداول ارائه شده با توجه به یادگار نوشته‌هایی است که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند و تمامی یادگار نوشته‌های این بقعه نیست بلکه آن نوع از یادگار نوشته‌ها را شامل می‌شود که از حیث نفاست؛ خوانش و محتوا قابل بررسی بوده‌اند.

منابع

کتاب‌ها

- سید نژاد، صادق (۱۳۷۵) *عریضه نویسی*، قم: مسجد جمکران.
- کربلایی تبریزی، حافظ حسین (۱۳۸۳) *روضات الجنان و جنات الجنان*، تصحیح جعفر سلطان

چنانکه در این مقاله به آن اشاره گردید یادگار نویسی‌ها می‌توانند از جمله منابع تاریخی باشند اما باید با نگاهی دقیق‌تر و خوانشی هشیارانه‌تر به این گونه نوشته‌های تاریخی توجه کرد. از ویژگی‌های یادگار نویسی‌های اماکن تاریخی: نشان دادن خصلت فردی کاتبان، دوری از دروغ، تصنع و زیاده‌گویی است. در این میان یادگار نویسی‌های بقاع متبرکه از اهمیت فراوانی برخوردار است. این قبیل آثار ضمن آنکه از ادبیات خاص و از جمله ادبیات دینی بهره‌مند اند، متفمن پاره‌ای خصلت‌های روانی دوره‌های خود را هستند که در منابع رسمی تاریخی به سختی می‌توان آنها را یافت. بقعه تاریخی پیر بکران از آثار مهم تاریخی ایران و اصفهان است که هم‌جواری آن با مسیر راه‌های محلی و وجود اقلیت دینی یهودیان در کنار ارزش‌های هنری و معماری آن، جلوه خاصی به آن بخشیده است. این امر در ایجاد فضای معنوی و تخلیه احساسات زائران و مسافران تاثیر بسزایی داشته و سبب شده است که یادگار نویسی‌های مهمی با رویکرد عریضه نویسی و ادبیات شیعی در آن پدیدار گردد. در عین حال محتوای اجتماعی و تاریخی این یادگار نویسی‌ها نیز در جای خود قابل تأمل است. یادگار نویسی‌ها از دوره‌های تاریخی ایلخانی تا عصر قاجار در این بنا مشاهده می‌گردد. همچنان که طبقات مختلف اجتماعی از صدر تا ذیل جامعه در این بنا نوشته‌هایی به عنوان یادگاری ثبت کرده‌اند. این یادگار نویسی‌ها به صورت خطوط و نقوش حک شده‌اند، خطوطی به نستعلیق، شکسته تحریری، ثلث و نسخ و همچنین خطوطی از جنس طلسم و خطوط رمز گونه در این بنا نوشته شده است و نقوش به صورت حیوانی، گیاهی و انسانی به تصویر در آمده است.

- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۰) تجلی نام علی در کتیبه‌های ابنیه اسلامی اصفهان، کتاب ماه هنر، فروردین و اردیبهشت شماره ۳۱ و ۳۲، ص ۶۸-۷۳.

عکس‌ها

- تصویر ۱ از سایت ویکی پدیا.
- تصویر ۹ از کتاب یادگاری‌های مدرسه چهار باغ اصفهان.
- بقیه تصاویر از نگارندگان.

القرایی و اهتمام محمد امین سلطان القرایی، تبریز: ستوده.

- کیانی، محسن (۱۳۶۹) تاریخ خانقاه در ایران، تهران: کتابخانه طهوری.

- محسنی تبریزی، علیرضا (۱۳۸۳) وندالیسم، تهران: آن.

- محمد باقر (۱۲۹۱ هجری) یادگاری‌های مدرسه چهار باغ اصفهان، نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورا.

- مخلصی، محمد علی (۱۳۸۴) پژوهشی در کتیبه‌های دوران اسلامی تخت جمشید، تهران: میراث فرهنگی.
- مسعود، جبران (۱۳۷۲) الرائد (فرهنگ الفبای فارسی-عربی)، ترجمه رضا انزابی نژاد، آستان قدس.
- معین، محمد (۱۳۸۲) فرهنگ فارسی، تهران: امیرکبیر.

- ویلبر، دونالد (۱۳۶۵) معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- هنرفر، لطف الله (۱۳۴۴) گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان: کتاب فروشی ثقفی.

مقالات

- پاتی، رافائل (۱۳۸۹) اسلام عامیانه، مقدمه‌ای بر پژوهش دین عامیانه، گزینش و ترجمه موسی پور، تهران: جوانه توس.

- جوناتان پ برکی (۱۳۸۹) دین عامیانه، مقدمه‌ای بر پژوهش دین عامیانه، گزینش و ترجمه، موسی پور تهران: جوانه توس.

- سیمره، سمانه (۱۳۸۷) مجموعه مقالات اولین همایش گنجینه‌های از یاد رفته هنر ایران، فرهنگستان هنر.